

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

İNGİLİS DİLİNDƏ İFADƏ PLANININ VAHİDLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNƏ DAİR

Əlizadə Kübrə

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: kubramammadova90@gmail.com

Xülasə. Məqalədə ingilis dilində ifadə planının əsas struktur vahidləri olan fonem, morfem, söz və hecadan bəhs olunur. Bu vahidlərin həm ifadə, yəni fonetik tərəfi, həm də məna tərəfi, yəni, onların özlərinə xas forma və məna tərəfləri araşdırılır. Fonem, söz, morfem və heca arasındakı münasibətlərin fərqli və oxşar cəhətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Açar sözlər: fonem, morfem, söz, heca.

ON MUTUAL RELATION OF UNITS OF EXPRESSION PLAN IN THE ENGLISH LANGUAGE

Alizade Kubra

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract The article deals with phoneme, morpheme, word and syllable, which are the main structural units of the English language. Both the expression, that is, the phonetic side, and the meaning side, that is, their own form and meaning sides, of these units are investigated. Different and similar aspects of the relations between phoneme, word, morpheme and syllable are comparatively analyzed.

Keywords: phoneme, morpheme, word, syllable.

О ВЗАИМООТНОШЕНИИ ЕДИНИЦ ПЛАНА ВРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ализаде Кубра

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье рассматриваются фонема, морфема, слово и слог, которые являются основными структурными единицами английского языка. Исследуется как выразительная, то есть фонетическая сторона, так и смысловая сторона, то есть их собственная форма и смысловая сторона, этих единиц. Сравнительно анализируются различные и сходные аспекты отношений между фонемой, словом, морфемой и слогом.

Ключевые слова: фонема, морфема, слово, слог.

1. Giriş

Ümumi fonetik-fonoloji planda səslə dilin vahidləri, o cümlədən saitlər – monofonqlar, diftonqlar, uzun və qısa saitlər, samitlər – küylü, sonor, kar və cingilti, novlu və kipləşən, affrikatlar, vurğu və intonasiya oxşar və eyni xüsusiyyətlərə malik olsa da, yad dildə danışanları başa düşmək, anlamaq olmur. Başqa sözlə, həmin nitq qavranılmaz olur. Lakin doğma dil daşıyıcıları üçün həmin nitq axını başqa cür gəlir. Bununla yanaşı, doğma dil daşıyıcıları isə səs axınına az diqqət yetirir, onu ancaq danışığın arxasında dayanan bu və ya digər tərzdə əks olunmuş situasiya maraqlandırır. Bu deyilənlərlə əlaqədar qeyd etmək olar ki, ümumi linqvistik planda dil vahidləri (fonem, morfem, leksem, prosodem) dildə bir sistem təşkil etsə də, yəni

sistem eyni olsa da, onlar struktur baxımdan müxtəlifdir. Odur ki, hər dilin özünəxas fonem inventarı, kombinator, fonotaktik, distributiv heca, vurğu və intonasiya modelləri və qrammatik quruluşu vardır. Başqa sözlə, nitq axınında müxtəliflik yaradan, nitqi anlaşılan edən faktor dillərin fonetik, qrammatik baxımdan müxtəlif quruluş modellərinə malik olması ilə şərtləndirilir. Amerikan dilçisi H.Glisona görə, fiziki-formalı digər səslərdən fərqli olaraq danışq (nitq) səsləri mütəşəkkil təşkil olunmuş bir sistem, yaxud strukturdur. Bu struktur da linqvistikanın tədqiqat sahəsini təşkil edir. Danışq (nitq) qabaqcadan, qismən məlum olan və dönə-dönə təkrarlanan mürəkkəb çeşidli modellərdir. Bu modellər ifadənin strukturunu yaradır. Struktur isə iki növ modellərdə fəaliyyət göstərir. Onlardan biri səsdır, digəri isə fikirlər, sosial situasiyalar mənalardır. Bu iki növ hadisə “ifadə” və “məzmun” terminləri ilə adlandırıla bilər [1, s.2].

2. İngilis dilində ifadə planının vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə dair

İfadə planında ən əsas elementlər fonemlərdır. Bunlar bütün dil daşıyıcılarının danışq forması üçün ümumi olan və təkrarlarda törəyən, təzahür edən səs əlamətləridir. Hər bir dilin ifadə sistemində müəyyən sayda fonem vardır. Dilin ifadə planının quruluşu samitlərə, saitlərə, sonora, kipləşən-partlayışlı, novlu-sürtünən, kar və cingiltili samitlərə, müəyyən dillərdə monofonqlara, diftonqlara, triftonqlara və s. bölünür. Bu qəbildən olan səslərin hamısı dəqiq və sistemli qaydada hecalarda birləşir. Hər bir heca yalnız bir sait səsə malik olur. Bununla belə, elə dillər vardır ki, (məsələn, ingilis dilində) sonor samitlər [m, n, l] heca yaratma qabiliyyətinə malikdir. Heca yaradan sait özündən əvvəl və ya sonra bir, yaxud daha çox samit səsə malik ola bilər. Bununla belə, hər bir dildə səslərin mümkün olan birləşmələrində ciddi məhdudiyətlər vardır. Məsələn, ingilis dilində [stv] samit birləşməsi işlənmir, yaxud söz əvvəlində [sp, st, sk] samit birləşməsi işlənə bildiyi halda, [sb, sd, sq] samit birləşmələri işlənmir. Azərbaycan dilinin öz sözlərində söz əvvəlində [r] samiti gələ bilmir, yaxud samitlər söz daxilində öz həmcinsləri ilə, yəni kar samitlər kar samitlərdə (yaxşı, göstər), cingiltili samitlər cingiltili samitlərlə (özgə, quzğun), sonor samitlər isə hər cür samit səsə yanaşı gələ bilər (torpaq, altı, yetmiş və s.) [3, s.139].

İfadə planında ikinci əsas vahid morfemdir. Morfem dilin məzmun (məna) tərəfi ilə əlaqəyə girərək dilin ifadə tərəfinin vahididir. Başqa sözlə, morfem dilin ən kiçik mənalı vahididir. Belə ki, morfemin həm məna, həm də ifadə (fonetik) tərəfi vardır. Morfemlər adətən bir və ya bir neçə fonemdən təşkil olunur. Morfem məzmunla (məna) birbaşa əlaqəsi olmayan fonemdən fərqlənir. Belə ki, fonemlərin ayrılıqda mənası yoxdur, morfemlərin mənaları vardır. Linqvistik planda fonemlər distinktivdir, morfemlər isə semantiktir. İngilis və Azərbaycan dillərinin sadə sözləri morfemlərdır, digər söz formaları isə iki və daha artıq morfemlərdən ibarətdir. Fonemlər kimi, morfemlər də müəyyən mürəkkəb modellərə müvafiq olaraq birləşmələrdə çıxış edir. Fonemlərin əlaməti, birləşmələri hecada daha aydın və qabarıq şəkildə üzə çıxırsa, morfem birləşmələri də kök morfemlərdə aşkara çıxır.

İfadə planının üçüncü vahidi söz hesab olunur. Söz, fonemdən fərqli olaraq, morfem kimi ikitərəfli vahiddir, onun həm ifadə, həm də məzmun tərəfi vardır. Kök morfemlərdən fərqli olaraq, digər morfemlər sözün tərkibinə daxil olur. Başqa sözlə, fonemlər və morfemlər sözün tərkibinə daxil olur. Bu baxımdan söz fonemlərdən və morfemlərdən fərqli olaraq daha müstəqil vahid olduğundan o, dilin mərkəzi vahidi hesab olunur. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, F. de Sössür sözü “dilin bütün mexanizmində nə isə mərkəzi bir şey” hesab edirdi.

Sözün dilin mexanizmində mərkəzi vahid olması onunla şərtlənir ki, söz semantik vahiddir və onun konkret mənası var, söz fonetik cəhətdən formalaşmış bir bütöv dil vahididir, onun vahid vurğusu vardır. Söz müstəqil vahid kimi başqa vahidlərdən ayrılıb götürülə bilər. Söz və morfem səs cildinə, səs tərkibinə malikdir. Söz və morfem ifadə baxımından eyni olsa da, məzmun baxımından onlar fərqlənir. Belə ki, sözün mənası məfhumu səciyyəyə daşıyarsa, yəni bu və ya digər məfhumu tam, bütöv şəkildə ifadə edərsə, onu bildirirsə, morfemin mənası məfhumu, yəni əşya və hadisələrin adını tam, ayrıca şəkildə bildirmir. Morfem kök morfa birləşdikdə müəyyən mənə ifadə edə bilər. Məsələn, to work(v) – work-er; əkmək(f) – əkin-çi və s. Digər tərəfdən, söz qrammatik baxımdan formalaşmaya malik olduğu halda, morfem qrammatik formalaşmaya, sintaktik müstəqilliyə malik olmur.

İfadə planı iki hissədən ibarət olur: səs tərkibindən və sözün ifadə etdiyi mənadan. Odur ki, sözün səs tərkibindən ayırmaq mümkün deyil. Çünki ünsiyyət prosesində məzmunun verilməsi sözün səs tərkibi ilə mümkün olur. Odur ki, sözlərin və morfemlərin ibarət olan söz formalarının maddi tərəfi (səs tərkibi) həm də onların mənalarını əks etdirir. Belə ki, sözlər eşidildikdə və ya oxunduqda şüurda bir mənə yaranır, sözlərin səs kompleksi ilə şüurda müvafiq əşyanın da əksi yaranmış olar. Bu baxımdan sözlərin səs kompleksi ilə müvafiq əşyanın fiziki şəkli, forması arasında bir əlaqə vardır ki, bu da sözün və onun formalarının mənasını təşkil edir. Odur ki, sözlər, söz formaları, söz birləşmələri (cəmlər) düzgün tələffüz ifadə, edilmədikdə ünsiyyət prosesində anlama çətinləşir.

Deyənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ifadə planının əsas strukturunu (fonem, morfem, leksəm, söz və söz formaları) və intonasiya vahidləri təşkil edir. Bu struktur vahidlərin müəyyən qaydaları çərçivəsində ardıcılığın sintaktik vahidlər-sərbəst söz birləşmələri, cümlələr, daha doğrusu, kiçik və böyük mətnlər formalaşır ki, bunlar da insanlar arasında ünsiyyətə xidmət edir. İfadə sistemində ən əsas elementlər fonemlərdir, çünki danışmaq üçün ümumi olan, təkrarlarda törəyən, təzahür edən səs əlamətləridir.

Araşdırmalar göstərir ki, fonemlərin distribusiyasına fonologiyanın bir hissəsi kimi yanaşılması məqbul hesab edilmir. Belə ki, fonologiya müəyyən bir dilin fonem inventarını müəyyənləşdirməkdən kənara çıxması yetərli deyildir. Belədə fonemlərin distribusiyası morfologiyanın, yaxud morfonologiyanın sahəsi hesab edilir. Bu fikrə münasibət bildirən J.Saygan qeyd edir ki, fonemlərin birləşməsi morfemləri yaradır, digər tərəfdən, elə fonem birləşmələri vardır ki, onlar morfemlər deyildir, odur ki, onlara əslində morfologiya yaxud morfonologiya baxımdan yanaşılmaz. Məsələn, ingilis dilində elə mənasız sözlər vardır ki,

hərçənd ki, onların fonoloji quruluşu ingilis dilinə uyğun gəlir (brilling, silthy tores, gimble, mimsy və s.), ancaq onlar ingilis dilinin morfem, yaxud söz inventarına aid deyildir [9, s.8].

Qeyd edək ki, ifadə planının struktur vahidləri olan fonem, morfem və leksemin (söz) reallaşdığı sahə hecadır. Bununla belə, dil səviyyələrinin vahidlərindən təşkil olunan taksonomik şkalada hecaya yer verilmir. Bu da onunla izah olunur ki, morfem və leksem (söz) fonemdən fərqli olaraq, dilin ikitərəfli mənalı vahidləridir. Belə ki, bu vahidlər həm ifadə tərəfi, yəni fonetik tərəfi, həm də məna tərəfi ilə xarakterikdir, yəni onların özlərinə xas forma və məna tərəfləri vardır. Fonoloji səviyyənin vahidi olan fonemə gəlincə, onu qeyd etmək olar ki, fonem də ayrılıqda məna tərəfinə malik deyildir, bununla belə, fonem potensiyada məna ilə bağlıdır və fonemdə fərqləndirici (qrammatik forma və söz məna-larını) əlamətlər vardır, digər tərəfdən, morfem və sözlər fonem və fonem birləşmələrinin düzümündən təşkil olunur, formalaşır. Hecaya gəlincə, qeyd edilir ki, heca fonemlərin reallaşdığı ən münasib sahədir, çərçivədir, heca birtərəfli vahiddir. Onun forma (səs) cəhəti olsa da, o məna tərəfinə malik deyildir. Hecanın digər dil vahidləri ilə üst-üstə düşməsi sırf təsadüfi bir hal kimi qəbul olunur.

Heca, söz, morfem və fonem arasında olan münasibətlərə asılılıq və məna baxımından yanaşıldıqda heca müstəqilliyə malikdir, ancaq mənaya malik deyil. Söz həm mənaya, həm də müstəqilliyə, yəni ayrıca işlənən vahiddir. Morfem (qeyri-sərbəst) mənaya malikdir, ancaq ayrıca işlənən vahiddir. Fonem (qeyri-sərbəst) mənaya malikdir, ancaq ayrıca işlənə bilmir, kök morfemdən asılı olur (read+er; act, act+ive, in+act+ive); fonem tək halda mənaya malik deyil, eləcə də ayrılıqda işlənə bilmir. Bununla belə ingilis dilində bir neçə söz vardır ki, onlar yalnız bir fonemdən ibarətdir: I [aɪ], air [eə], err [ɜ:] və s. Azərbaycan dilində isə yalnız “o” sözü bir fonemdən ibarətdir və bu fonem həm söz, həm morfem, həm də cümlə funksiyasında çıxış edə bilər. İngilis dilində sait fonemlər ayrılıqda söz kimi işlənə bildiyi halda, samitlər ayrılıqda işlənə bilmir. Odur ki, samit səslərə sait tərəfindən bir növ, dayaq verilir. Məsələn, əlifbada samit hərflərin adlarının oxunuşu “b”, “t”, “d” kimi deyil, be, te, de, ce və s. kimi, yəni samit+sait səslərin birləşməsi kimi realizə olunur. Bu baxımdan ifadə planının strukturunun vahidlərə əsasən samit+sait (CV) və sait+samit (VC) strukturu ilə təmsil olunur. Bununla yanaşı, müxtəlif dillərdə heca modelləri müxtəlif qəliblərə malikdir.

Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək, fonem, söz, morfem və heca arasındakı münasibətləri aşağıdakı kimi müqayisə etmək olar:

- 1) hər bir söz bir yaxud daha artıq fonemdən ibarətdir;
- 2) hər bir morfem bir yaxud daha artıq fonemdən ibarətdir;
- 3) hər bir heca bir yaxud daha artıq fonemdən ibarətdir;
- 4) hər bir söz bir yaxud daha artıq hecadan ibarətdir;
- 5) hər bir söz bir yaxud daha artıq morfemdən ibarətdir.

Qeyd edək ki, dildə fonemlər əsasən ayrılıqda işlənə bilmədiyindən onlar özündən böyük olan vahidlərin struktur elementləri kimi çıxış edir və bu zaman fonem birləşmələri bir tərəfdən sözləri, morfemləri, digər tərəfdən isə suprasegment ünsürlərin və onların fonetik və fonoloji baxımdan reallaşmasını həyata keçirən heca modellərinin strukturunu formalaşdırır.

Dildə suprasegment ünsürlərin potensial imkanlarının üzə çıxarılmasında heca müstəsna rola malikdir. Sait səslər funksiya baxımından sözlərdə mərkəz, samitlər isə struktur baxımdan marginal mövqələrdə yer alır. Başqa sözlə, saitlər tipik olaraq hecanın mərkəzində, samitlər isə tipik olaraq marginaldır, yəni saitlərin ətrafında yer alır. Əgər bir consignment (ticarət agentliyi) sözünü (hecanın nə olduğunu bilmədən) hissələrə bölsək [kən-sain-mənt] görürük ki, saitlər mərkəzdə, samitlər isə saitin ətrafında yer alır. Bu baxımdan O'Konnorun fikri maraqlıdır. Bu dilçiliyə görə, sait və samitə fonoloji kateqoriya kimi təyin etmək istəyiriksə, bu halda biz gərək fonoloji vahiddən çıxış edək. Biz hecanı artikulyator, akustik və perspektiv baxımdan təyin edə bilərik, belədə o, fonetik kateqoriya kimi, yəni ekstralingvistik terminlər məzmunu kəsb edəcək, ancaq fonoloji yanaşma olmayacaq.

Hecaya bu baxımdan yanaşma birtərəflidir, yəni heca deyilən şey samitlər olmadan və bir saitdən formalaşan, ibarət olan fonetik hadisə kimi nəzərə gəlir. Bu deyilənlər hecaya fonoloji vahid kimi yanaşılmasına bir açar, çıxış verir. Nə üçün biz saiti və samiti hecadan alıb, götürüb təsvir edirik? Nə üçün bir sait və samiti müstəqil şəkildə götürüb onlardan hecanın düzəldiyini, təşkil olunduğunu deməyə? İkinci halda biz deyə bilərik ki, hecadan asılı olmadan, yaxud hecaya aidiyyəti olmadan dildə fonemlərin birləşməsi, artıqlığı mövcuddur. Bu da, bizim xoşumuza gəldi, yaxud gəlmədi, dildə hecanın olmasına çıxış verir [10, s.202].

Nəticə. Beləliklə, bütün bu vahidlərin əsasında fonem dayanır, fonemlər isə müəyyən dilin fonemlər sisteminə müvafiq olaraq bir dildə sözlərin, morfemlərin və hecaların təşkilində nüvə elementi kimi çıxış edir. Qeyd edildiyi kimi, ifadə planının ilkin strukturunun vahidi, elementi olan fonemlər ayrılıqda mənaya malik olmasa da, onlar potensiyada fərqləndirici əlamətlərin daşıyıcısı kimi söz, morfem daxilində leksik və qrammatik mənaların fərqləndiricisi kimi çıxış edirlər. Fonemlər ifadə planında heca strukturları, qəlibləri formasında öz fərqləndirici əlamətlərini reallaşdırır. Aparılan müqayisədən aydın olur ki, morfem ilə heca arasında birbaşa münasibət yoxdur. Belə ki, ingilis dilində morfem hecasız, yaxud çoxhecalı ola bilər. Eyni qaydada heca morfemsiz, yaxud çoxmorfemli ola bilər. Morfemin heca ilə birbaşa əlaqəsi olmasa da, bu vahidlər söz və morfem arasında bir əlaqə yaradır.

Bununla belə, eyni ifadə sisteminin vahidlərinə malik olan ifadə planında yad dildə danışanları ona görə anlamaq olmur ki, həmin sistemin vahidləri müxtəlif struktura malik olur, yəni ayrı-ayrı dillərdə ümumi olan ifadə vahidləri struktur (kombinator, distributiv və s.) baxımdan fərqli formalarda qurulur.

Ədəbiyyat

1. Gleason H.A., An introduction to descriptive linguistics. United States of America: Henry Holt and company, New York, 1955, 389 p.
2. Abdullayeva G.A., Müasir azərbaycan dili. [2 cild], Bakı, Elm və təhsil, c.2, 2013, 308 s.
3. Dəmirçizadə Ə., Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı, Maarif, 2007, 253 s.

4. Соссюр Ф., де. Курс общей лингвистики. Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 1999, 360s.
5. Quliyev C.K., Mürəkkəb söz və onun strukturu. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 195 s.
6. Qurbanov A.M., Ümumi dilçilik. [13 cild], Bakı, Elm, c.1, 2011, 756 s.
7. Trubetskoy N.S., Fonologiyanın əsasları. (Almancadan tərcüməsi, “Ön söz və qeydlər” F.Yadigar), Bakı: Mütərcim, 2001, 380 s.
8. Veysəlli F.Y., Struktur dilçiliyin əsasları. [Studio Philologica 4], Veysəlli F.Y., Bakı, Mütərcim, c.2, 2008, 307 s.
9. Cygan Y., Aspects of English Syllable Structure. Wroclaw, 1971, p.145.
10. O’Connor J. Phonetics. Penguin Books, 1973, p.312.